

Ks. Tadeusz PIKUS

ROSYJSKI KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY W PRZEDEDNIU PRZEMIAN REWOLUCYJNYCH

Treść: 1. Dziedzictwo Konstantyna w Prawosławiu. 2. Nastroje społeczne przed rewolucją. 3. Na wyższe dobro poza Bogiem. 4. Ku «wolności».

1. Dziedzictwo Konstantyna w Prawosławiu

Żeby zrozumieć tragedię Kościoła prawosławnego¹ w Rosji w wieku XX stwierdza D. Pospiełowski - nie wystarczy ograniczyć się jedynie do jej historii powojennej. Trzeba też spojrzeć na kryzys Prawosławia z punktu widzenia historycznego, biorąc pod uwagę podstawy stosunków wzajemnych pomiędzy Kościołem i państwem określone w epoce cesarza Konstantyna i jego bezpośrednich następców². Dzięki łasce i przychylności Konstantyna Wielkiego Kościół chrześcijański otrzymał prawa i przywileje, które posiadała religia państwowa. Spowodowało to wszczęcie Kościoła w organizm państwa³. To, co zapoczątkował Konstantyn, było utrwalane w cesarstwie bizantyjskim i znalazło kontynuację poza jego granicami. W radykalnej formie ten układ zależności Kościoła i państwa ukształtował się w Imperium Rosyjskim, gdzie Kościół chciał mieć swojego cara, car zaś swój Kościół. Koniec tej przewlekłej epoki konstantynowskiej, na terenie dawnego Imperium Rosyjskiego, wyznaczył dekret Rady Komisarzy Ludowych Rosyjskiej Federacji Republiki Socjalistycznej z dnia 23 stycznia 1918 roku: *O oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła*⁴. Jednakże w świetle prześladowań, które nastąpiły za tym

¹ Kościół prawosławny = Cerkiew.

² Por. Д. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва 1995, 9.

³ Por. K. BIHLMEYER, H. TÜCHLE, *Historia Kościoła*, t. 1, *Starożytność chrześcijańska*, przeł. J. Klepowski, Warszawa: WSLB 1971, 211-212.

⁴ Por. Декрет Совета Народных Комиссаров об отделении церкви от государства и школы от церкви (23.01.1918), w: *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991)* ред. Г. Штриккер, кн. 1, Москва: «Прописки» 1995, 113-115.

dekretem i trwały przez siedemdziesiąt lat, epoka przedrewolucyjna i «konstantynizm» kościelny jawią się nieomal jako «złoty wiek», budząc dość częste marzenia, zarówno u duchownych, jak i świeckich, o powrocie do niego. Dlatego niezbędne jest zastanowienie się nad istotą «konstantynizmu» i nad tym, do czego logicznie doprowadziło urzeczywistnienie go w historii Rosji.

Zwycięstwo Konstantyna pod Rzymem w roku 312, w wyniku którego zostało zalegalizowane chrześcijaństwo, związane było z doświadczeniem mistycznym Konstantyna: podczas widzenia we śnie otrzymał polecenie wygrawerowania znaku - prawdopodobnie krzyża - na orężu. Od tego momentu Konstantyn uważał siebie za chrześcijanina, chociaż chrzest przyjął dopiero na łożu śmierci, i to z rąk arianina Euzebiusza z Nikomedii⁵. Chrzest i życie eucharystyczne Kościoła były więc dla cesarza, w odróżnieniu od zwykłych śmiertelników, nieobowiązkowe; otrzymywał on bowiem swoje chrześcijaństwo jakby bezpośrednio od Boga, nie zaś od Kościoła⁶. Konstantyn w czasie swego panowania ingerował często w sprawy Kościoła i wtrącał się do dyskusji teologicznych, zwłaszcza później kiedy stanął po stronie arian. Jednak fakt, że Kościół grecki oddawał mu później cześć - tak samo jak i jego matce, Helenie - jako świętemu, nawet jako «równemu Apostołom» lub jako «trzynastemu Apostołowi»⁷, świadczy jakby o tym, że cesarz stoi ponad Kościołem i jest niezależny od niego⁸.

Prawosławie w Rosji ma swoje tysiącletnie dzieje. Religia chrześcijańska przez cały ten czas kształtowała myślenie i ducha tego narodu. Historyk A. Kartaszew dzieli historię Kościoła prawosławnego w Rosji na cztery okresy:

- 1) Ruś Kijowska (988-1240);
- 2) Epoka jarzma tatarskiego (1240-1480);
- 3) Wiek XV - okres wyodrębnienia się i niezależnego istnienia Ruskiego Kościoła (1480-1718);
- 4) Okres synodalno-petersburski, od Piotra Wielkiego, który zamienił patriarchat na instytucję synodu (1718-1917)⁹

Ostatni okres przedrewolucyjny, zwany synodalnym, był okresem pełnym sprzeczności. Powstała całkowicie niekanoniczna struktura władzy kościelnej, nastąpiło zniewolenie Kościoła prawosławnego przez aparat państwowy i w konsekwencji upadek jego prestiżu jako instytucji. Kościół prawosławny przemienił się w ideologiczny pas napędowy państwa pańszczyźnianego. Na parafialnym, szczególnie więj-

⁵ Por. K. BIHLMEYER, H. TÜCHLE, *Historia Kościoła...*, dz. cyt., 215.

⁶ Por. A. ШМЕАН, *Исторический путь Православия*, Париж: ИМКА-пресс 1985, 102-104.

⁷ Por. K. BIHLMEYER, H. TÜCHLE, *Historia Kościoła...*, dz. cyt., 215.

⁸ „Niewątpliwie powstały w tradycji bizantyńskiej obraz Konstantyna jako cesarza, równego w pewnym sensie apostołom (... *isapostolos*) zawiera znaczną dozę idealizacji” Por. J. DANIELOU, H. I. MARROU, *Historia Kościoła*, t. 1: *Od początków do roku 600*, przeł. M. Tarnowska, Warszawa: IWPax 1986, 189.

⁹ Por. A. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*: (1-2), т. 1, Париж 1959, 139-141.

skim duchowieństwie faktycznie spoczywała rola policjanta, który powinien przedstawiać władzy imiona i liczbę potencjalnych rekrutów do wojska, donosić o rozmowach antyrządowych, a nawet zdradzać tajemnicę spowiedzi, jeśli zawierała ona zamiary antyrządowe¹⁰. Była to epoka rozdwojenia i rozwarstwienia społeczeństwa: na cienką warstewkę pozbawionych podstawy narodowej, «zeuropeizowanych» wyższych sfer, z jednej strony, i obcych zachodniej cywilizacji mas - z drugiej. W wieku XIX nastąpił w społeczeństwie wzrost nastrojów antypańszczyźnianych i narodnickich¹¹.

Po śmierci cara Mikołaja I, a szczególnie poczynając od wielkich reform cara Aleksandra II, interesy inteligencji rosyjskiej, skrajnie jednostronne, skoncentrowały się na kwestii ograniczenia samodzierżawia i poszukiwania sprawiedliwości społecznej. W wieku XIX powstał w środowisku inteligencji ruch zwany narodnictwem. U jednych polegał on na ofiarnej służbie ludowi, u innych zaś na skrajnej idealizacji ludu i pragnieniu uczenia się mądrości od ludu, przyswojenia «prawdy», której on jakoby był nosicielem. Zaczęło się tzw. «wchodzenie w lud», pojawiła się literatura narodnicka¹², w malarstwie zaczęła się działalność *pieriedwiżników*¹³, artystów, którzy stworzyli w 1870 roku Artystyczne Wystawy Objazdowe. Obrazy *pieriedwiżników* stanowiły narodnicką publicystykę. Ich tematem była egzystencja narodu, jego potrzeby, ucisk ze strony władzy, niesprawiedliwość i nierówność społeczna. Wielu narodników było ludźmi niewierzącymi, dalekimi od Kościoła prawosławnego.

Nastroje antypańszczyźniane i narodnickie zaczęły przekształcać się coraz bardziej w nastroje antykościelne, gdyż nie rozumiejąc tragedii Kościoła prawosławnego, narodnicy socjaliści upatrywali w nim i w duchowieństwie jedynie instytucję policyjną, nastawioną na tłumienie nadziei narodowych i wspieranie samodzierżawia. Była w tym część prawdy, jeśli wspomnimy, że nawet tak wybitny działacz kościelny, myśliciel i arcybiskup, jak metropolita Filaret Drozdow, był zwolennikiem zachowania prawa pańszczyźnianego!

---

¹⁰ Por. Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 16.

¹¹ Narodnicy, działacze rosyjskiego ruchu demokratycznego lat 70-90-tych XIX wieku; łącząc idee antyfeudalne z krytyką burżuazyjnego postępu, stali na stanowisku «rosyjskiego socjalizmu», doktryny sformułowanej przez A. Hercena; od połowy lat 80-tych dominował kierunek rewolucyjny, głoszący idee rewolucji agrarnej (propaganda wśród ludu) - później przeważał reformistyczny; 1876 narodnicy utworzyli organizację Ziemia i Wola; czołowi teoretycy narodnictwa: P. Ławrow, M. Bakunin, P. Tkaczew, N. Michajłowski.

¹² Wśród narodników było sporo, i to nieraz dość znanych, literatów rosyjskich: G. Uspienski, A. Lewitow, N. Naumow, P. Zasodimski, N. Złatowratski, F. Niefiedow, N. Karonin (pseud. Pietropawłowski), D. Mordowcew, N. Michajłowski, i in. Por. H. O. Лосский, *Характер русского народа*, 1, Повеб 1957, 56.

¹³ Pieriedwiżnicy, artyści rosyjscy zgrupowani w Towarzystwo Objazdowych Wystaw Artystycznych (*Towariszczestwo pieriedwiżnych chudożestwiennych wystawok*), założone w 1870 roku między innymi przez G. Miasojedowa, I. Kramskiego, N. Gaya i W. Pierowa, istniejące do 1923 roku; urządzali wystawy objazdowe, propagując sztukę realistyczną o charakterze demokratycznym i patriotycznym; przeciwstawiali się akademizmowi i hasłu «sztuka dla sztuki», preferowali tematykę rodzimą.

Tysiące młodych ludzi, nauczywszy się rzemiosła, zaczęły osiedlać się na wsiach celem podniesienia poziomu kulturalnego chłopstwa i propagowania socjalizmu. Na początku XX wieku, w czasie powstania ruchu rewolucyjnego, ze środowiska narodników powstała partia socjalrewolucjonistów, która rozwinęła wstrząsającą w swoich rozmiarach i okrucieństwie działalność terrorystyczną¹⁴

Ślepo naśladowując Zachód, sądząc, że wszystko, co stamtąd pochodzi jest aksjomatycznie dobre, inteligencja bezkrytycznie przyjmowała również nadciągające wówczas z Zachodu ateistyczne i pozytywistyczne doktryny socjalistów różnej maści. W rezultacie, kiedy na początku naszego wieku oświecone społeczeństwo świeckie wystąpiło do bezpośredniej walki z samodzierżawiem, wywalczając ostatecznie Dumę i pewne wolności obywatelskie, pominięto całkowicie interesy i problemy Kościoła prawosławnego. Ten ostatni pozostał w osamotnieniu ze swymi wysiłkami odbudowania soborności, przywrócenia patriarchy¹⁵ i uzyskania pewnej autonomii od władzy carskiej, szczególnie zaś od jej biurokracji.

Kościół prawosławny przy wypracowywaniu podstaw życia kościelnego, w zasadzie, nie był podporządkowany kościelnemu autorytetowi zewnętrznemu. Zastanawiając się nad tym jak pogodzić w życiu kościelnym dwie trudne do połączenia zasady - wolność i jedność, Chomiakow¹⁶ wypracował niezwykle oryginalne pojęcie soborności. Mówił, że w katolickim Kościele autorytarnym jest jedność bez wolności, w protestanckim zaś jest wolność bez jedności. Według niego, zasadą budowania Kościoła prawosławnego powinna być soborność. Rozumiał pod tym słowem jedność wielu osób opartą na ich wspólnej miłości do Boga, do Boga-Człowieka Jezusa Chrystusa i do prawdy Bożej. Miłość w sposób wolny jednoczy wierzących ludzi w Kościele, jako w Ciele Chrystusowym¹⁷

Spółeczeństwo świeckie prawie nie wspierało Kościoła prawosławnego w jego walce o swoje prawa. Liberalni kadeci¹⁸ zwyczajnie ignorowali go, zaś socjalistom-rewolucjonistom wszelkich odcieni Kościół odrodzony i odnowiony był wprost nie na rękę. W obliczu samodzierżawia, które w żaden sposób nie chciało przyznać mu wolności, Kościół przegrywał ze społecznością świecką także w tym, że nie przyjmował metod walki, które stosowało społeczeństwo: strajki, groźby, zamachy bombowe.

¹⁴ Por. Н. О. Лосский, *Характер...*, dz. cyt., 1, 55-60.

¹⁵ Car Piotr I zniósł patriariat i instytucję Soborów pomiesnych (partykularnych), na to miejsce zaś ustanowił Święty Synod, na czele którego stał oberprokurator. Por. *Синод, Христианство, энциклопедический словарь* т. 2, ред. С. С. Аверинцев и др., Москва: «Большая Российская энциклопедия 1995, 573-574.

¹⁶ Aleksy Chomiakow (1804-1860) - filozof i teolog rosyjski, jeden z najwybitniejszych przywódców słowianofilstwa.

¹⁷ Por. Н. О. Лосский, *Характер...*, dz. cyt., 1, 11-12.

¹⁸ «Konstytucyjno-democraticzeskaja partija» («Partia Konstytucyjno-Demokratyczna», - k.-d., k a-deci) - główna partia burżuazyjna w Rosji, partia liberalno-monarchistycznej burżuazji; ukonstytuowała się w październiku 1905 roku. Mieniając się partią «wolności ludu», kadeci starali się przeciągnąć na swoją stronę chłopstwo.

Car Mikołaj II nie zważając na pierwotne obietnice, nie zezwalał na zwołanie Soboru i wybór patriarchy, zachował też pełną kontrolę swojej biurokracji nad Kościołem prawosławnym. Propaganda rewolucyjna zarówno przed 1917 rokiem jak i później skupiała uwagę przede wszystkim na zewnętrznym splendorze Kościoła prawosławnego i jego przymierzu z państwem samodzielnym, i w swojej agitacji podjudzała masy przeciwko niemu.

D. Pospiełowski wskazuje kilka czynników, które mogły dać podstawy do wystąpień przeciwko Kościołowi. Po pierwsze - stwierdza - gdyby w historii Kościoła prawosławnego zatriumfowały idee Nila Sorskiego i «niechciwców» (*niestiażateli*)¹⁹, sfery działalności Kościoła i państwa byłyby oddzielone i marksiści - niezależnie od całego swojego ateizmu i antyteizmu - pozbawieni byłiby argumentu, że rosyjski Kościół prawosławny jest eksploatorskim dziedzictwem caryzmu i jest prześladowany jako sprawca wyzysku, a nie jako Kościół. Po drugie, gdyby istniał precyzyjny rozdział pomiędzy Kościołem prawosławnym i władzą carską, prestiż Kościoła nie upadłby tak nisko w wieku XIX, jego rola jako moralnego i duchowego przywódcy powierzonego mu przez Boga narodu odpowiadałaby jego boskiemu powołaniu, a wtedy nie wiadomo, czy dokonałaby się rewolucja w roku 1917 i jakie przyjąłaby ona formy. Po trzecie, należy jednak pamiętać, że droga zniewolenia Kościoła przez państwo była przecież logiczną konsekwencją dziedzictwa konstantynowskiego, a nie nauczania wspomnianego Nila Sorskiego i jego naśladowców²⁰

Trzeba jednak przyznać - stwierdza R. Pipes - że „wśród różnorodnych instytucji służących monarchii rosyjskiej największym poparciem ludności cieszył się Kościół prawosławny: stanowił bowiem główną więź kulturową łączącą 80 milionów wyznawców tej wiary - Wielkorusów, Ukraińców i Białorusinów. Monarchia przywiązywała do Kościoła prawosławnego ogromne znaczenie, nadając mu status Kościoła państwowego i obdarzając przywilejami, z jakich Kościoły chrześcijańskie w żadnym innym kraju nie korzystały (...) Władza carska, co prawda nie ingerowała w obrzędy religijne innych wyznań, ale - jak gdyby dla podkreślenia nierozzerwalnej więzi między prawosławiem a rosyjskością - określała wszystkie pozostałe religie jako «innowiercze»”²¹

Negatywne skutki ścisłego związku Kościoła z państwem, dokładnej z władzą rządzącą, przejawiały się i w tym, że w odróżnieniu od krajów katolickich, gdzie zmiana władzy z reguły nie odbijały się na infrastrukturze Kościoła, w państwach prawosławnych radykalne zmiany struktury władzy katastrofalnie albo przynajmniej

¹⁹ «Niestiażateli». Byli to zakonnicy z północnego Powołża. Ojcem duchownym był św. Nil Sorski (1433-1508). Był on zakonnikiem i pochodził z bogatej rodziny. Najważniejszym dziełem XV wieku są jego księgi ascetyczne. W nich poucza o modlitwie i o walce z grzechem. Celem ascezy według jego nauczania jest wewnętrzne uwolnienie się od świata, aby móc kontemplować światło Chrystusa. W 1503 roku podczas Synodu proponował zabranie ziemi zakonowi wraz z poddanymi, oraz wdrażanie zakonników do pracy. Por. Евгений (Болховитинов) митрополит, *Словарь исторический о бывших в России писателях духовного лица Греко-Российской Церкви*, Москва: «Русский Двор» 1995, 252.

²⁰ Por. Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 17-18.

²¹ R. PIPES, *Rewolucja rosyjska*, przeł. T. Szafar, Warszawa: PWN 1994, 68-69.

głęboko urazowo odbijała się na całym życiu, strukturze, stanie a nawet na wewnętrznym samopoczuciu Kościoła. Za każdym razem Kościół prawosławny utożsamiał się z upadłym systemem politycznym i zmuszony był przebudowywać się zgodnie z celami i nastrojami nowej władzy, by udowodnić swoją lojalność. I tak wszystko zaczynało się od nowa.

Inną negatywną stroną spuścizny konstantynowskiej był wzrost odosobnienia się i izolacji prawosławnych Kościołów krajowych. Kościoły krajowe zaczęły się coraz bardziej zamykać w swoich skorupach narodowych; poczucie powszechności Kościoła zaczęło się gubić. Chociaż przed rewolucją 1917 roku w świadomości prawosławia powszechnego Imperium Rosyjskie zawsze było odbierane w jakiejś mierze jako następca Bizancjum²² Stopniowy upadek autorytetu episkopatu był niewątpliwie także dziedzictwem symfonii konstantynowskiej. Przemieniała ona Kościół w urząd państwowy, pozbawiając go niezależnego głosu, a więc i autorytetu w zakresie kierownictwa.

2. Nastroje społeczne przed rewolucją

Określony przez F. Prokopowicza²³, abpa Nowgorodzkiego, i cara Piotra I system synodalny ostatecznie ukształtował się w epoce Mikołaja I jako despotyczna dyktatura świeckiego urzędnika-oberprokuratora nad Synodem i nad całym duchowieństwem. Oberprokuratorzy tej epoki otwarcie lekceważyli episkopat. O swojej nominacji na oberprokuratora generał M. Protasow w liście do przyjaciela wyraził się następująco: „Teraz jestem głównodowodzącym Kościoła prawosławnego, patriarchą i diabli wiedzą kim...”²⁴

Rozbudowa aparatu policyjnego i związany z tym system szpiegostwa i donosicielstwa, doprowadzona do absurdu cenzura i ograniczenie możliwości kształcenia się młodzieży, sprzyjały szerzeniu się nowych, nie zawsze pozytywnych dla życia nurtów społecznych. Rodził je kryzys, jaki przeżywała Rosja, oraz reakcyjna polityka caratu we wszystkich dziedzinach życia. Inteligencja coraz częściej stawiała sobie pytanie, w jakim kierunku powinien pójść dalszy rozwój państwa rosyjskiego. W efekcie doprowadziło to do powstania w latach czterdziestych XIX wieku dwóch prądów umysłowych - zapadnictwa (okcydentalizmu) i słowianofilstwa.

Zapadnicy byli zwolennikami stosunków panujących w Europie Zachodniej i dlatego gloryfikowali postać Piotra I, który zeuropeizował Rosję. Uważali, że ich kraj w dalszym ciągu powinien kroczyć tą drogą i tylko ona może mu zapewnić postęp. Czołowymi przedstawicielami okcydentalizmu byli: historycy K. Kawielin i T.

²² Por. A. LAZARI, Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem?, *Znak* 45(1993), nr 453, 49-56.

²³ Prokopowicz Fieofan (1681-1736) arcybiskup nowgorodzki, pisarz rosyjski; przywódca «uczzonej druzyny», grupy pisarzy - zwolenników oświeconego absolutyzmu.

²⁴ Por. Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 19.

Granowski, wybitny powieściopisarz I. Turgieniew, krytyk literacki P. Annienkow i P. Czaadajew.

Słowianofile byli przeciwnikami naśladowania Europy. Uważali, że Ruś od zarania dziejów kroczyła własną drogą, zaś jej odrębność rozwojowa możliwa jest dzięki istnieniu zgodności między władzą a ludem. Główni wyraziciele tego kierunku to bracia Iwan i Piotr Kiriewscy, Iwan i Konstanty Aksakowowie, A. Chomiakow i J. Samarin²⁵

Reformy społeczne, które zaczęły się w państwie jak wspominaliśmy nie ogarnęły Kościoła prawosławnego. W samym zaś Kościele było pragnienie przemian. Poddawano krytyce wykształconą «kastę» mnichów, którzy tworzyli episkopat i tym samym zachowywali monopol władzy w Kościele. Tacy autorzy jak profesor D. Rostisławow, ks. I. Bielliustin i publicysta, były profesor Akademii Kijowskiej, W. Askoczenski zarzucali wykształconym zakonnikom, że wstępują do zakonu nie dla ascezy, lecz dla kariery. Późniejsze ich życie - dowodzili - podobnie jak i życie biskupów, wywodzących się z tego samego środowiska, nie ma dlatego nic wspólnego z powołaniem zakonnym, często jest amoralne, rozpustne, zaś system biurokratyczny kierowania Kościołem czyni duchowieństwo parafialne całkowicie pozbawione praw, z biskupów zaś czyni despotów - tyranów²⁶ Jak wiadomo, te same argumenty po 40 latach staną się podstawowymi punktami programu wczesnego ruchu «obnowieństwa», po rewolucji zaś przejdą również do «obnowieństwa» lat dwudziestych²⁷

Kościół prawosławny przeto znalazł się pod dwustronnym naciskiem: z jednej strony był antykościelny pozytywizm i socjalizm warstw wykształconych, z drugiej antykościelność oberprokuratora. To osamotnienie Kościoła prawosławnego, w świecie pozostającym w imadle państwowego ucisku, było odbierane przez społeczeństwo jako przymierze Kościoła i państwa, tzn. jako wykładnik reakcjonizmu i antyludowości Kościoła. Pozbawiało go więc nadziei na wsparcie ze strony społeczeństwa w przeciwstawianiu się aparatowi państwowemu i zmuszało do opierania się właśnie na tym aparacie jako jedynej ostoi, a nie na zaufaniu mas chłopskich. Chłopi nie reagowali na zachodzące zmiany, zresztą niewiele mogli zrobić; za cara bowiem państwo reglamentowało religię, które to uprawnienie przeszło później na władzę sowiecką. „Obserwatorzy przedrewolucyjnej Rosji zgodni są co do tego, że Kościół prawosławny, reprezentowany na wsi przez popa, w dziedzinie kultury znikomo oddziaływał na wiernych. Podstawowe funkcje popa miały charakter obrzędowo-magiczny, głównym zaś jego obowiązkiem było zapewnienie bezpiecznego przejścia jego trzódki na tamten świat”²⁸

²⁵ Por. L. TRZEBSKA, *Z dziejów Rosji do roku 1917*, Warszawa 1995, 123.

²⁶ Por. Г Флоровский, *Пути русского богословия*, Париж 1937, 339-341, 344-349.

²⁷ Por. Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 19.

²⁸ R. PIPES, *Rewolucja...*, dz. cyt., 89.

W wieku XIX nowe prądy myślowe zaczęły przenikać do środowisk klerykalnych. Metropolita Eulogiusz w *Drodze mego życia* wskazuje na rewolucyjno-nihilistyczny nastrój seminarzystów. Wychowanie religijne rozwijało w nich poczucie sprawiedliwości, które rodziło protest przeciwko jej nieobecności w życiu społecznym, przeciwko wyzyskowi i krzywdom. Duchowieństwo było biedne i uciśnione, szkoły płatne. Dlatego dla dzieci w wieku XIX faktycznie nie było innej drogi zdobycia wykształcenia oprócz seminarium, które oferowało bezpłatne akademiki i bursy. Jak pisze metropolita Eulogiusz, blisko połowa seminarzystów „...nic wspólnego nie ma z seminarium; ani interesu, ani sympatii do powołania duchownego...”²⁹. Z liczby 2 148 absolwentów seminariów z roku 1911 tylko 547 do roku 1913 przyjęło stan duchowny³⁰.

W wieku XIX zrodził się w Rosji nurt nihilistyczny, inspirowany głównie przez filozofię materialistyczną. Nihilisci zaczęli pojawiać się w Rosji przed rozpoczęciem wielkich reform cara Aleksandra II. W tym czasie pojawili się w literaturze i w życiu społecznym *raznocyńcy*³¹, ludzie wykształceni i zdeklasowani, tzn. dzieci osób duchownych, które porzuciły stan duchowny, dzieci kupców, które porzuciły stan kupiecki, dzieci mieszczan i urzędników, które zostały wykształconymi inteligentami. Pośród inteligencji tamtego czasu powstał rewolucyjny ferment na skutek niezadowolenia z istnienia prawa pańszczyźnianego i poważnych nadużyć samodzielnego reżimu cara Mikołaja I. Uważając Kościół prawosławny za siłę reakcyjną, rewolucjoniści nie tylko odrzucali religię, lecz stawali się ateistami i zwolennikami materializmu, bardzo rozpowszechnionego wówczas w Europie Zachodniej. W ich właśnie środowisku pojawił się ruch nazwany nihilizmem, polegający na zanegowaniu zasad i norm «ojców».

Jednym z przedstawicieli nihilizmu³² rosyjskiego był D. Pisariew, publicysta, popularyzator prac naukowych z przyrodoznawstwa i krytyk literacki. Był on zwolennikiem materializmu w tej pospolitej formie, jaką prezentowały wówczas prace J. Moleschotta, K. Vogta, L. Büchnera. W artykule *Fizjologiczne szkice Moleschotta* przychylnie wykladał rozumowania Moleschotta o tym, że życie duchowe człowieka zależy głównie od pokarmu. Wyzwolenie osoby od przepisów religii, od obyczajów stanowych, od tradycyjnych zasad życia społecznego - głosił - nie jest niebezpieczne, gdyż człowiek jest z natury istotą dobrą³³.

²⁹ Евлогий митрополит, *Путь моей жизни*, Париж: ИМКА-пресс 1947, 84.

³⁰ Пор. Д. Поспеловский, *Русская...*, *dz. cyt.*, 21.

³¹ *Raznocyńcy* [ros.], określenie kształtującej się od XVIII/XIX wieku inteligencji rosyjskiej, pochodzącej z różnych stanów (stąd nazwa), głównie zdeklasowanej szlachty, mieszczaństwa, duchowieństwa; odegrali dużą rolę w rosyjskim ruchu rewolucyjnym lat 60-70-tych XIX wieku.

³² Nihilizm [łac.] - nazwa nadawana przez reakcyjną publicystykę rosyjską lat 60-70-ych XIX wieku rewolucjonistom demokratom rosyjskim, spopularyzowana przez powieść I. Turgieniewa *Ojcowie i dzieci*. Postawa, pogląd filozoficzny, odrzucający przyjęte w danej kulturze lub grupie społecznej normy, zasady i wartości społeczne, religijne, poznawcze, moralne lub estetyczne.

³³ Пор. Н. О. Лосский, *Характер...*, *dz. cyt.*, 2, 64-65.

«Katechizm» rewolucjonisty, napisany przez M. Bakunina dla Nieczajewa, daje wyobrażenie o nihilizmie tegoż ostatniego. W nim zawarł charakterystyczne reguły:

- 1) U rewolucjonisty wszystko jest pochłonięte «przez jedyną pasję - rewolucję».
- 2) Zrywa on wszelki związek z porządkiem cywilnym i z całym światem wykształconym, przyzwoitością, ogólnie przyjętymi zwyczajami i moralnością tego świata.
- 3) Zna tylko jedną naukę - naukę niszczenia.
- 4) Moralne dla niego jest to wszystko, co sprzyja triumfowi rewolucji. Niemoralne i przestępcze to wszystko, co przeszkadza mu.
- 5) Nie ma innego celu oprócz wyzwolenia i szczęścia narodu, tzn. czarnoroboczego ludu. Organizację w przyszłości wypracuje naród, teraz zaś potrzebne jest jedynie «straszne, pełne, powszechne i bezlitosne zniszczenie» itd.³⁴

Nihilizm - stwierdza N. Łoski - nie jest sprzeczny z podstawowymi cechami narodu rosyjskiego. Większość nihilistów, którzy utracili religię i stali się materialistami, ogarnięta była pasją działania skierowanego na wykorzenianie zła z życia społecznego. Chrześcijański ideał dobra absolutnego w Królestwie Bożym zamienili oni w ideę ziemskiego dobrobytu materialnego i wyobrażali sobie, że jest ono osiągalne nie inaczej jak w formie socjalizmu, do czego jest konieczna rewolucja³⁵

Do końca ubiegłego wieku przedstawiciele inteligencji rosyjskiej w poszukiwaniu prawdy przeszli wszystkie kręgi ducha pozytywistycznego, pozbawionego Boga. Wypełnieniem poszukiwań był marksizm, w który inteligencja rosyjska, po niepowodzeniu maksymalizmu narodnickiego³⁶, zanurzyła się w latach osiemdziesiątych. Socjalizm narodnicki był raczej konglomeratem sentymentów i emocji niż inspiratorem metod pracy praktycznej czy przemyślanym systemem społeczno-filozoficznym. Dla inteligencji rosyjskiej systemem społeczno-filozoficznym po raz pierwszy stał się właśnie marksizm; wymagał on dyscypliny intelektualnej, konsekwencji, systematyczności oraz metod myślenia logicznego, do czego nie była ona przyzwyczajona. Marksizm w latach 90-tych powiada Florowski - był u nas przeżywany jako *światopogląd*, jako system filozoficzny. Było to powstanie nowej metafizyki przeciwko panowaniu moralizmu. Metafizyka marksizmu była błędna i dogmatyczna. Jednak ważny był tutaj nie dogmat marksizmu, lecz jego problematyka. Ta problematyka podejmowała podstawowe sprawy istnienia, wolności i konieczności. Właśnie prymitywizm i bezpodstawność rozwiązań kwestii egzystencjalnych w ramach materializmu kazały ludziom *myślącym filozoficznie* zwracać się po odpowie-

---

³⁴ Por. *tamże*, 72.

³⁵ Por. *tamże*, 72-73.

³⁶ Ideologia i ruch inteligencji pochodzącej z różnych warstw społecznych. Odmiana chłopskiej wspólnotowej utopii socjalistycznej przeciw tzw. obszarnikom i przeciw rozwojowi kapitalistycznemu. Walczyli o zburzenie samodzierżawia drogą rewolucji chłopskiej. Założyciele A. Hercen, M. Czernyszewski. Ideolodzy M. Bakunin, P. Ławrow, P. Tkaczow. Dwa kierunki od lat 1860-tych - rewolucyjny i liberalny. W drugiej połowie lat 80-tych nastąpił kryzys ruchu.

dzi przede wszystkim do Hegla, z którego marksizm wyszedł. Od relatywizmu moralnego hegelianizmu docieklive jednostki zwracały się do Kanta, do jego imperatywów moralnych oraz do potwierdzenia początku boskiego poprzez logikę racjonalną. Trzeba przyznać, że w marksizmie znajdowały się też motywy kryptoreligijne. Z marksizmu wyszli S. Bułgakow, N. Bierdiajew, S. Frank, P. Struwe³⁷ Inteligencja ta zaczęła szukać spotkań z Kościołem prawosławnym, dialogu z nim, jednak zderzała się z aparatem biurokratycznym oberprokuratora Pobiedonoscewa³⁸ Według W. Sołowjowa - «opieka» oberprokuratora odsunęła poszukującą inteligencję od prawdziwie poważnej walki o Prawosławie.

Pod naciskiem nieustającej opozycyjnej opinii publicznej i żądań wolności 12 grudnia 1904 roku rząd zobowiązał się wprowadzić tolerancję religijną w najbliższej przyszłości. W dniu 30 kwietnia 1905 roku zostało wydane postanowienie tymczasowe, zaś 30 października 1906 roku ustawa o tolerancji religijnej. Metropolita petersburski Antoni Wadkowski, w odpowiedzi na akty prawodawcze, przekazał carowi list w postaci memoriału, w którym całkiem racjonalnie stwierdził, że wraz z przyznaniem wolności wyznania, wszystkie wspólnoty religijne na terenie Imperium znajdują się w sytuacji korzystniejszej niż Kościół prawosławny. Inne religie, odtąd wolne, będą mogły organizować swoje życie według własnego upodobania, zwoływać zjazdy, tworzyć stowarzyszenia, organizacje, tymczasem Kościół prawosławny, pozostając pod drobiazgową kontrolą państwa, będzie pozbawiony wszystkich tych możliwości³⁹

W okresie pomiędzy 1905 a 1917 rokiem zarówno biskupi, duchowni, jak i świeccy myśliciele z kręgu kościelnego usiłowali, drogą postulatów listownych, wyzwolić Kościół prawosławny spod nadmiernej opieki Synodu. Car pozostawał głuchy. W jednym z postulatów biskupich zwracano uwagę na potrzebę poszerzenia możliwości uczestnictwa Kościoła prawosławnego w życiu społecznym kraju. Prawie wszyscy biskupi wypowiedzieli swoje zaniepokojenie faktem, że świeccy przeważnie nie rozumieją nabożeństw kościelnych, proponowano więc reformy liturgiczne oraz działalność oświeceniową. Mniejszość żądała tłumaczenia ksiąg liturgicznych na język rosyjski⁴⁰ Wielu działaczy kościelnych tamtego okresu nalegało by Kościół prawosławny zaczął wchodzić ze swą działalnością w otaczający świat, w «gąszcz życia». Ku socjalizmowi chrześcijańskiemu skłaniali się S. Bułgakow (przyszły kapłan), N. Bierdiajew, zaś archimandryta M. Siemionow⁴¹ opublikował

³⁷ Por. Г. Флоровский, *Путь...*, dz. cyt., 453-454.

³⁸ Pobiedonoscew Konstantin (1827-1907), reakcyjny polityk rosyjski; profesor prawa cywilnego uniwersytetu w Moskwie, członek Rady Państwa od 1872; za rządów Aleksandra III i Mikołaja II wywierał decydujący wpływ na politykę wewnętrzną (walka z postępowymi prądami społeczno-politycznymi, rusyfikacja, nietolerancja religijna, antysemityzm).

³⁹ Por. Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 24.

⁴⁰ Por. *tamże*, 27.

⁴¹ M. Siemionow - archimandryta, profesor Petersburskiej Akademii Duchownej i członek Sojuszu Odnowy Kościelnej.

nawet «program rosyjskich chrześcijan socjalistów», w którym odrzucał własność prywatną; jednak w odróżnieniu od marksistów, był przeciwnikiem walki klasowej. Aktywna postawa działaczy kościelnych spotykała się z ostrą reakcją bolszewików: „Mamy tu zatem klerykalizm czystej wody - twierdził Lenin. Kościół stoi ponad państwem jako to, co wieczne i boskie, ponad tym, co przemijające, ziemskie. Kościół nie przebacza państwu sekularyzacji dóbr kościelnych. Kościół żąda dla siebie pozycji czołowej i panującej. Posłowie do Dumy są dla niego nie tylko - a raczej nie tyle - przedstawicielami narodu, ile «dziećmi duchowymi»⁴²

Może zrodzić się pytanie: dlaczego w okresie przedrewolucyjnym społeczeństwo świeckie uzyskało dla siebie tyle różnych swobód, Kościół prawosławny zaś nie wskórał prawie nic? Odpowiedź na to pytanie znajduje się na kilku płaszczyznach:

1) Społeczeństwo świeckie przeważnie pozostawało dalekie od Kościoła i jego interesów. Walcząc o prawa i swobody obywatelskie (poza bardzo małą grupą inteligencji) nie zwracało ono uwagi na Kościół. Inteligencja była przyzwyczajona patrzeć na niego jako na pewnego rodzaju gałąź państwowości, swego rodzaju «resort prawosławny». Będąc zaś w swych poglądach ateistyczną albo w każdym razie agnostyczną, popychała naród ku rewolucji i nie chciała widzieć Kościoła silnego, niezależnego i o dużym autorytecie duchowym w oczach narodu, ponieważ stałby się on wtedy poważną przeszkodą moralną na drodze rewolucji i terroru. Tak więc, choć może się to wydawać paradoksalne system synodalno-biurokratyczny Kościoła prawosławnego był korzystny zarówno dla władz rządzących, jak i dla radykalnie lewicowej inteligencji.

2) Dla Kościoła prawosławnego metody walki, do których uciekało się społeczeństwo świeckie, były nie do przyjęcia: ostre ataki i propaganda przeciw rządowi w prasie i na zebraniach, ultimatum, pogróżki, strajki i bojkoty, nie mówiąc już o szantażu i terrorze.

3) «Bojący się Boga» i «pobożni» carowie rosyjscy przyzwyczajeni byli patrzeć na Kościół prawosławny jako na «swoje gospodarstwo» i wiedzieli, że on nie ucieknie się do wymienionych wyżej metod walki. Reformy kościelne zatem można było odkładać na sam koniec, gdyż uważano, że Kościół i tak przetrwa⁴³

Lata przedrewolucyjne rozwiały szeroko rozpowszechnione w społeczeństwie rosyjskim złudzenie, że lud prosty w całości jest pobożny i posłuszny Kościołowi prawosławnemu. Jak ostrzegali «Wiechi»⁴⁴, nasiona propagandy nihilistycznej, rozsiwanej przez radykalną inteligencję, między innymi przez szkoły ludowe, przynosiły swój owoc. Już przynajmniej od roku 1906 do Synodu wpływały pełne niepokoju memoriały z diecezji, szczególnie przemysłowych, o masowym odchodzeniu ludu

⁴² W. I. LENIN, Klasy i partie w świetle stosunku do religii i kościoła, w: *W. I. Lenin o religii*, Warszawa: KiW 1955, 26.

⁴³ Пор. Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 33.

⁴⁴ «Wiechi» («Drogowskazy») - kadecki zbiór artykułów; ukazał się w Moskwie w 1909 roku, z awierzał artykuły N. Bierdiajewa, S. Bułgakowa, P. Struwego, M. Herszenzona i innych przedstawicieli kontrewolucyjnej burżuazji liberalnej.

robotniczego od Kościoła prawosławnego. Jeden z takich memoriałów opowiada o prowadzonej agitacji wśród robotników pod hasłem: «Boga nie ma, precz z Kościołem!». Tymczasem walczących o Kościół prawosławny nie widać, gdyż prawie wszyscy seminarzyści, studenci i uczniowie szkół - dzieci duchowieństwa - przeszli na stronę rewolucjonistów. Sprawozdanie zarzucało duchowieństwu lenistwo i niechęć do wykładania w parafialnych szkołach kościelnych, co doprowadziło do ich upadku, sprzyjając rozwojowi szkół tzw. ziemskich, gdzie nauczyciele prowadzą propagandę przeciwko Kościołowi. Autor wzywa do odbudowy soborności i Soborów na wszystkich poziomach, w celu uzdrowienia Kościoła prawosławnego i zwrócenia jego szeregów, zaktywizowania go, między innymi po to, aby mógł dostarczyć ciekawej literatury dla mas, inaczej bowiem czeka go nieuchronna katastrofa⁴⁵

Ogólnie są znane sprawozdania duchowieństwa wojskowego informujące o tym, że kiedy Rząd Tymczasowy zwolnił żołnierzy z obowiązku spełniania praktyk religijnych i uczęszczania do kościoła, procent żołnierzy zapisanych jako prawosławni i przystępujących do sakramentu Eucharystii obniżył się z prawie ze 100 w roku 1916 do mniej niż 10 w roku 1917. Dla spostrzegawczych oficerów nie było to niespodzianką. Generał A. Denikin pisze, że młodzież, która wstępowała w szeregi wojskowe, odnosiła się dość obojętnie do kwestii wiary i Kościoła, duchowieństwu zaś nie udało się obudzić entuzjazmu religijnego wśród wojska. Nie sprzyjali temu i młodzi oficerowie. A. Denikin przytacza taki przykład z pierwszych dni lutego 1917 roku. „Niedługo przed tym żołnierze zbudowali sobie kościół polowy. I oto młody porucznik postanowił zakwaterować w nim swój oddział. Ponadto, w części ołtarzowej wykopano dół pod latrynę! Denikin stawia pytanie, dlaczego 2-3 tysiące rosyjskich ludzi prawosławnych (żołnierzy) odniosło się obojętnie do takiej profanacji świątyni?”⁴⁶ Takie oto kiełki wyrosły z nasion, o których uprzedzał wyżej cytowany duchowny jekatierenburski. Na nich wkrótce ukażą się owoce w rodzaju *Związku Bezbożników Wojujących*. Zarówno car, jak i oficerowie przez cały czas woleli żyć przekonaniem o nienaruszalnej stabilności Kościoła prawosławnego i jego mocnym oparciu w narodzie, i odkładać kościelne reformy na sam koniec. Koniec zaś nastąpił nieoczekiwanie szybko i bezpowrotnie.

Rosyjski Kościół prawosławny poprzez swój ścisły związek z caratem skompromitował się wobec ludu. W masach ludowych coraz bardziej rozpowszechniło się lekceważenie religii i pogarda do duchowieństwa. Dlatego pośród części inteligencji burżuazyjnej powstało dążenie do szukania «nowej» religii, nowego boga - kierunku, który otrzymał nazwę «poszukiwania Boga»⁴⁷ Z drugiej strony, wśród części wąt-

„Dokładna notatka kapłana Jekatierenburskiej eparchii E. Łandyszewa” 21.I.1906. (ЦГИА (Ленинград), ф. 796, оп. 205, д. 794) cyt. za Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 34.

⁴⁶ Za Д. Поспеловский, *Русская...*, dz. cyt., 34.

„Богоискательство - nurt religijno-filozoficzny w środowisku rosyjskiej inteligencji liberalnej, głoszący odnowienie chrześcijaństwa. Rozwiniął się po upadku rewolucji 1905-1907 roku. Przedstawicielami nurtu byli: N. Bierdiajew, S. Bułgakow, D. Miereżkowski, Z. Gippius, N. Minski, D. Fiszofow i in. Gromadzili się oni przy *Stowarzyszeniu religijno-filozoficznym*. Jednym ze źródeł filozoficznych tego nurtu była koncepcja «wszechjedności» W. S. Sołowjewa. Mistyczno-idealistyczny i antyrewolucyjny

piątych marksistów-inteligentów zrodził się nurt dążący do rewizji marksizmu w postaci próby przemiany tej ideologii w «nową» religię proletariacką, w kult socjalizmu i pracy. Ten kierunek otrzymał nazwę «bogotwórstwa»⁴⁸ Pojawiały się też próby - stwierdza ateistyczny pisarz J. Kozurin - wśród reakcyjnej inteligencji burżuazyjnej Rosji carskiej, odbudowania religii i podniesienia jej realnego znaczenia. W roku 1901 Sekretarz Synodu W. Ternawcew, wobec przedstawicieli szlachty o cechach już burżuazyjnych, burżuazji kontrrewolucyjnej i inteligencji burżuazyjnej, wygłosił wykład pt. *Kościół rosyjski wobec wielkiego zadania*, w którym wprost oskarżył duchowieństwo rosyjskie o nieumiejętność bycia «łowcami ludzi naszych czasów». Według prelegenta, nieumiejętność ta płynie z jednostronnego rozumienia chrześcijaństwa, w którym «ojcowie Kościoła» widzą jedynie ideał «pozagrobowy», pozostawiając nietkniętą ziemską stronę życia wraz z całym kręgiem stosunków społecznych. Kościół rosyjski powinien znowu stać się narodowym, takim, jakim rzekomo był w okresie prawa pańszczyźnianego, kiedy cierpieniom ludu nadawał «sens religijny» i powstrzymywał chłopów od buntu⁴⁹ W odpowiedzi na to wezwanie ideologowie burżuazji proponowali usunąć «niedostatki» Kościoła prawosławnego, odtrącające od niego masy ludowe. P. Struwe radził bardziej rozwinąć naukę o «istocie religijnej państwa» i «wewnętrznej istocie religijnej człowieka». N. Bierdiajew rekomendował «neochrześcijaństwo», oczyszczone z wad chrześcijaństwa «historycznego». S. Bułgakow opowiadał się za propagandą socjalizmu chrześcijańskiego, przeciwstawiającego się doktrynie socjalizmu naukowego opartego na walce klasowej, za przebudową stosunków społecznych i moralnym udoskonaleniem osoby ludzkiej. D. Fiłosofow proponował wprowadzenie do chrześcijaństwa elementów życia ziemskiego, poprzez zaszczepienie ludowi miłości do sztuki, wiedzy, kultury, «z pomocą wiecznych nauczycieli ludu rosyjskiego» Gogoła, Dostojewskiego, Tołstoja, innych pisarzy i nauczycieli religijnych. D. Miereżkowski wzywał do uświadamiania ludu rosyjskiego, że powinien on dążyć nie do przebudowy socjalistycznej świata, która jakoby nieuchronnie doprowadzi do «absolutnego mieszczaństwa» i «chamstwa», lecz do «świata przemienionego» przez sztukę, do rozkochania się w «duszy świata» i do religii Boga cierpiącego. Wszyscy byli zgodni co do konieczności unowocześnienia religii i Kościoła prawosławnego, celem przeciwstawienia ideałom rewolucyjnego marksizmu ideałów «nowego» chrześcijaństwa⁵⁰

---

charakter nurtu został poddany miazdzącej krytyce przez W. Lenina i in. marksistów " Советский энциклопедический словарь, ред. А. М. Прохоров, Москва 1988, 150.

⁴⁸ „Богостроительство - bogotwórstwo nurt filozoficzno-etyczny, który powstał w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku w Rosji; próbował połączyć socjalizm naukowy z religią. Przedstawicielami tego nurtu byli: A. Łunaczarskij, W. Bazarow, częściowo M. Gorki. Ich założeniem było stworzenie «religii proletariatu» bez boga. Bogotwórstwo zostało mocno skrytykowane przez W. Lenina i G. Plechanowa jako nie do pogodzenia z marksizmem" *Tamże*.

⁴⁹ Пор. Я. Кожурин, *Ленинская критика богоискательства и богостроительства и ее значение для борьбы с современной религиозной философией*, Ленинград 1970, 3-5.

⁵⁰ Пор. *tamże*, 5.

Artykuły W. Lenina przeciw wiechowcom⁵¹ - według Kozurina - „były wzorem politycznego zdemaskowania mistycyzmu poszukiwaczy Boga, zbliżonych do kadeków, oraz skuteczną apologią postępowej nauki i kultury, materializmu i ateizmu wobec obskurantystów burżuazyjnych”⁵²

Na rozwój wypadków w Imperium Rosyjskim miały znaczny wpływ przemiany dokonujące się na Zachodzie. Dotyczyły one nie tylko aspektów zewnętrznych sfery polityczno-ekonomicznej, lecz sięgały do najgłębszych warstw osoby ludzkiej, prowadząc do radykalnej przebudowy świadomości, opartej teraz na poglądach ateistycznych. Bóg przestawał znaczyć cokolwiek w obszarze codziennych trosk ludzi. Ustępował miejsca innym wartościom: opłacalności, wydajności. Ateizm znalazł w tych warunkach podatny grunt. „Byłoby przesadą - stwierdza M. Neusch - gdybyśmy ten «zmierzch» Boga przypisywali wyłącznie bojom, jakie prowadzili tacy ludzie jak Feuerbach, Marks, Engels, Nietzsche, Freud i kilku innych, których za Ricoeuirem nazywa się «filozofami podejrzenia». Ci piewcy ateizmu nieustannie atakowali Boga i wykazywali Jego marność. Jeżeli udało im się uzyskać taki odbiór, to dlatego, że umieli jasno wyrazić rzeczywistość, jaką przeżywało wielu. Ich zdecydowany i przemyślany ateizm potwierdzał praktyczną i rozpowszechnioną postawę, która czekała na uzasadnienie. A to oznacza, że chociaż kończący się wiek dostarczył ateizmowi jego antyteologów, jednak odrzucenia Boga całkowicie nie wymyślił. Istnieją społeczno-polityczne przyczyny współczesnego ateizmu, którego źródeł należałoby szukać w wieku XVIII. Natomiast nie da się zaprzeczyć, że myśliciele ci, wypracowując prawdziwą antyteologię, dostarczyli listów uwierzytelniających temu, co było utajoną i praktyczną tendencją, a może nawet zwyczajnym lenistwem i zaniedbaniem religijnym”⁵³ Sól utraciła swój smak, a światło zostało ukryte (por. Mt 5,13-16).

Mając przed oczyma zdegradowany stan Kościoła prawosławnego, który można by nazwać «oficjalnym», trzeba jednak pamiętać, że w Rosji żył w głębi prawdziwy prawosławny Kościół chrześcijański: między innymi w osobach czczonych przez naród wyznawców wiary, żyjących w ciszy klasztorów, szczególnie zaś w osobach «starców», do których przybywały tysiące ludzi ze wszystkich warstw społecznych narodu rosyjskiego celem przyjęcia nauki i pociechy.

Przemiany, które nastąpiły w czasie rewolucji październikowej, sięgały swymi korzeniami głęboko w przeszłość historyczną. Charakteryzowały się one totalnym zanegowaniem światopoglądu religijnego - teocentrycznego, na rzecz światopoglądu humanistycznego - antropocentrycznego. „Jedność - mówił Lenin - w tej rzeczywistości rewolucyjnej walce klasy uciemnionej o stworzenie raj na ziemi, jest dla nas ważniejsza niż zgodność poglądów proletariuszy na sprawę raj na niebie”⁵⁴ Ide-

⁵¹ Wiechowcy - grupa rosyjskich publicystów i filozofów kierunku religijno-idealistycznego, która w roku 1909 wydała książkę «Wiechi».

⁵² Por. Я. Кожурин, *Ленинская критика...*, dz. cyt., 10.

⁵³ M. NEUSCH, *U źródeł współczesnego ateizmu*, Paris: Éditions du Dialogue 1980, 17n.

⁵⁴ W. LENIN, Socjalizm a religia, w: *W. I. Lenin o religii*, dz. cyt., 9.

ałem stawianym przed całą ludzkością był ideał wolności i pozyskanie dobra powszechnego. Celem ludzkości było zbudowanie społeczeństwa komunistycznego, w którym będzie panować zasada: «Każdy według swoich zdolności, każdemu według jego potrzeb»⁵⁵

Spojrzenie na Kościół prawosławny w aspekcie historycznym pozwoliło nam poznać po części jego wkład w dokonujące się przemiany w strukturach Imperium Rosyjskiego oraz wpływ na przemianę świadomości ludu rosyjskiego. Trzeba jednak stwierdzić, że zasadnicze przemiany na płaszczyźnie światopoglądowej były inspirowane przez filozofię materialistyczną i ideologię ateistyczną. Niektórzy z badaczy tego fenomenu, jakim była rewolucja październikowa i jej konsekwencje, zwracają uwagę na bardzo ważny czynnik tych przemian, a mianowicie na charakter człowieka i narodu rosyjskiego. To na nim dokonywał się eksperyment dziejowy, będący próbą zbudowania nowego człowieka i nowego społeczeństwa.

3. Najwyższe dobro poza Bogiem

W roku 1918 formalnie zakończyła się epoka konstantynowska i rozpoczął się piąty okres istnienia rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Nie łatwo jest odpowiedzieć na pytanie: Jak to się stało, że w kraju o tysiącletniej tradycji chrześcijańskiej dokonano się według późniejszych oficjalnych wypowiedzi propagandowych gwałtowne przejście od powszechnej wiary religijnej do ateizmu masowego?⁵⁶ Niektórzy dopatrują się ważnego czynnika tych przemian w naturze narodu rosyjskiego. Podstawową i najgłębszą cechą charakteru narodu rosyjskiego - powiada N. Łoski - jest jego religijność i powiązane z nią poszukiwanie dobra absolutnego, zatem takiego dobra, które jest możliwe do spełnienia jedynie w Królestwie Bożym. Jednak poszukiwanie dobra absolutnego nie oznacza, że prosty człowiek rosyjski świadomie dąży do Królestwa Bożego, mając w swoim umyśle złożony system nauki o nim.

W XIX wieku religijność narodu rosyjskiego została wypowiedziana w wielkiej literaturze, przenikniętej poszukiwaniem dobra absolutnego i sensu życia, a także w rozwiniętej filozofii religijnej. Uznając świętość za wartość najwyższą, dążąc do dobra absolutnego, naród rosyjski, nie wynosił ziemskich wartości względnych, np. własności prywatnej, do rangi zasad «świętych»⁵⁷ Ponadto prawosławie rosyjskie charakteryzuje się pasywnością i beczynnością w stosunku do spraw doczesnych. Jest to chrześcijaństwo, które nastawia wyznawcę wyłącznie na przyszłe przeobstwienie. Człowiek rosyjski z natury swej chciałby działać zawsze w imię czegoś absolutnego lub absolutyzowanego. Jeśli zwątpi on w ideał absolutny, to może osią-

⁵⁵ K. MARKS, Uwagi na marginesie programu niemieckiej partii robotniczej. Krytyka programu go-tajskiego, w: K. MARKS, F. ENGELS, *Dziela wybrane*, t. II, Warszawa: KiW1949, 15.

⁵⁶ Trudno się zgodzić z opinią O. Greczeniewskiego, który powiada: „Teraz zwalają wszystko na bolszewików, mówiąc, że oni nasz Kościół zrujnowali. Otóż nie, zniszczyli go sami popi przez swoje płaszczenie się przed władzami” O. Греченевский, *Третий Рим*, «Звезда» СПб 1995, nr 7, 223.

⁵⁷ Por. H. O. Лосский, *Характер...*, dz. cyt., 1, 5-8.

gnąć skrajny stan zezwierżenia lub całkowitego zubożenia, i jest zdolny przejść od skrajnego posłuszeństwa prawu do najbardziej niepohamowanego buntu.

Duchowieństwo prawosławne jak wspominaliśmy w wieku XIX próbowało występować na łamach literatury z ideą społecznego zaangażowania Kościoła prawosławnego, jednakże rząd systematycznie tłumił te dążenia i sprzyjał utwierdzeniu myśli, jakoby celem życia religijnego była jedynie troska o osobiste zbawienie duszy. Rząd krępował działalność literacką duchowieństwa, sprowadzał Kościół prawosławny do stopnia sługi państwa, a osoby duchowne zamieniał w urzędników. O inteligencji rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku mówią, że była ona najbardziej ateistyczną. Teza ta - według N. Łoskiego - jest niesłuszna. Inteligencja - stwierdza - była rzeczywiście zupełnie «pozakościelna», lecz to nie znaczy, że ateistyczna. Odejście od Kościoła prawosławnego było uwarunkowane z jednej strony fałszywą przesłanką, jakoby dogmatyczna treść chrześcijaństwa była nie do pogodzenia ze «światopoglądem naukowym», z drugiej absurdalną polityką rządu, krępującą swobodny rozwój życia religijnego. Ludzie wykształceni, którzy odeszli od Kościoła prawosławnego, zagubili chrześcijańską ideę Królestwa Bożego, lecz mimo to wielu z nich zachowało dążenie do dobra doskonałego. Wielu z nich też przejmowało się ciężkim losem ludzi. Rewolucjoniści rosyjscy, którzy stali się ateistami, zastępowali religijność chrześcijańską postawą prometejską, którą można by nazwać religijnością formalną: było to namiętne, czasem wręcz fanatyczne dążenie do urzeczywistnienia na ziemi swego rodzaju «Królestwa Bożego» bez Boga, na podstawie tylko wiedzy naukowej. Pragnienie urzeczywistnienia Królestwa Bożego na ziemi bez Boga, tzn. bez dobra absolutnego, prowadziło do zamiany idei «Boga-Człowieka» na «człowiekoboga».

4. Ku «wolności»

Do religijności i poszukiwania dobra absolutnego - powiada N. Łoski - można dodać cechę właściwą narodowi rosyjskiemu: miłość do wolności ducha. Ta właściwość ściśle jest związana z poszukiwaniem dobra absolutnego. Istotnie, dobro doskonałe istnieje jedynie w Królestwie Bożym, jest ono transcendentne, natomiast w królestwie istot egoistycznych urzeczywistnia się tylko dobro częściowe, które jest połączeniem pozytywnych wartości z jakimiś niedoskonałościami. „Gdy człowiek staje wobec wyboru drogi postępowania, nie ma on wiedzy wiarygodnej matematycznie odnośnie do najlepszego sposobu działania. Dlatego też jeśli ktoś dysponuje wolnością ducha, jest skłonny poddać próbie każdą wartość, nie tylko w myśli, lecz i w praktyce”⁵⁸

Jedną z przyczyn panowania w Rosji monarchii absolutnej, niekiedy despotycznej, był fakt, że trudno jest rządzić narodem ze skłonnościami anarchicznymi⁵⁹

⁵⁸ Tamże, 45.

„Istnieje charakterystyczne opowiadanie o zachowaniu się chłopca, który sam przyznał, że władza państwowa, spotykając człowieka swawolnego, powinna niekiedy nakłonić go do porządku za pomocą

„Despotyzm rosyjski - powiada L. Kołakowski - stworzył społeczeństwo, w którym nie było prawie niczego pośredniego między serwilizmem a buntem, czyli między totalną identyfikacją z zastanym porządkiem a totalną jego negacją (...) W Rosji życie społeczne wytwarzało warunki, w których wolność pojawiała się w świadomości ludzi tylko jako anarchia, jako nieobecność prawa, jako że prawo samo nie występowało prawie w innej postaci niż samowola despoty. Między absolutyzmem i bezładnym buntem chłopskim najtrudniej było w Rosji wypracować ideę wolności określonej i ograniczonej prawem: tendencje rewolucyjne same miały naturalną skłonność do ześlizgiwania się już to ku idei nowego totalitaryzmu rewolucyjnego, już to ku anarchicznej wizji społeczeństwa wolnego od wszelkiego prawa i wszelkich instytucji politycznych”⁶⁰ Droga do stworzenia społeczeństwa obywatelskiego była bardzo trudno przyswajalna.

Walka przeciwko mieszczaństwu, tzn. przeciwko burżuazyjnej mentalności i stylowi życia, była prowadzona przez inteligencję rosyjską w imię godności osoby, w imię jej wolności; był to bunt przeciwko tłamszeniu jej przez państwo lub społeczeństwo, przeciwko sprowadzaniu jej do funkcji jedynie narzędzia czy środka. Wolność ducha, poszukiwanie dobra doskonałego i w związku z tym nieustanne zmaganie się z wyborem wartości prowadziło do tego, że naród rosyjski nie miał ściśle wypracowanych form życia, które weszłyby w ciało i krew. W życiu ludzi rosyjskich istniały najbardziej różnorodne, wzajemnie sprzeczne właściwości i sposoby postępowania. U podstaw ich formacji legły dwa przeciwstawne pierwiastki: ludowy pogański żywioł dionizyjski i ascetyczne prawosławie zakonne. W rezultacie owocowały one z takimi zjawiskami w narodzie rosyjskim jak: despotyzm, hipertrofia państwa i anarchizm, wolność, okrucieństwo, skłonność do przemocy i dobroć, człowieczeństwo, miękkość; rytualizm i poszukiwanie prawdy; indywidualizm, wyostrzona świadomość jednostki i bezosobowy kolektywizm; nacjonalizm, samochwalstwo i uniwersalizm; religijność eschatologicznie mesjańska i pobożność zewnętrzna; poszukiwanie Boga i wojująca bezbożność; uległość i uchwalstwo; niewolnictwo i bunt. Stykając się z narodem rosyjskim można się nim oczarować i rozczarować, od niego zawsze można oczekiwać niespodzianek, jest on w szczególnym stopniu zdolny wzbudzić do siebie silną miłość i silną nienawiść⁶¹ „Jesteśmy - powiada Greczeniewski - zdolni albo do wspaniałych dokonań w imię wielkiej idei (choćby fałszywej), albo nic nie będziemy robić. Pracować tylko dla materialnego dobrobytu - to nie dla nas. Lepiej będziemy odpoczywać kulturalnie (...) Albo wielki

---

środków surowych, niekiedy nawet despotycznych. W Petersburgu na wiosnę topniał lód na Newie i przejście po nim przez rzekę stało się niebezpieczne. Burmistrz miasta zarządził postawić stójkowych na brzegu rzeki Newy i zabraniać ludziom przejścia po lodzie. Pewien chłop, nie zważając na krzyki stójkowego, poszedł po lodzie, przełamał go i zaczął tonąć. Stójkowy uratował go od śmierci, chłop zaś zamiast mu dziękować zaczął mu robić wyrzuty: «Czego patrzycie?» Stójkowy mówi mu: «Krzyczałem na ciebie». - «Krzyczałeś! Trzeba było dać mi w mordę!»” H. O. Лосский, *Характер...*, dz. cyt., 1, 48.

⁶⁰ L. KOŁAKOWSKI, *Główne nurty marksizmu, Powstanie - rozwój - rozkład*, Londyn 1988, 608.

⁶¹ Por. BIERDIAJEW N., *Русская идея*, Париж 1946, 5-6.

heroizm - albo leżeć na piecu. Nie ma środka"⁶² Tą ideą, która poruszyła Rosjan, była idea komunistyczna. Naród zeszedł z pieca i rozpoczął wielkie dzieło.

Z wprowadzeniem systemu komunizmu bolszewickiego skutecznie dokonywano rozbicia społeczeństwa. W ten sposób łatwiej można było je osłabić i narzucić wolę panujących, która przenikałaby we wszystkie sfery życia ludzkiego, nie napotykając większych oporów. Praktyka ta czyniła ludzi bezbronnymi wobec władz. Cechy narodowe człowieka rosyjskiego mogły sprzyjać zaprowadzeniu systemu totalitarnego. Dobroć narodu rosyjskiego przejawiała się w formie poparcia dla głoszonych ideałów, brak zaś krytycyzmu nie domagał się ich uzasadnienia. Zmysł religijny o charakterze irracjonalnym skłaniał się na korzyść tezy, że mocniejszy ma rację.

Spółeczeństwo podzieliło się dokładnie na dwie części: naród i wrogowie. Naród to anonimowa masa kierowana przez partię i wodza. Odpowiednim jego korelatem był despotyzm wodza rewolucji: „Lenin rozróżniał tylko dwie kategorie ludzi i zjawisk - własną i obcą. Jego własna to ci, którzy w ten czy inny sposób znajdowali się w kręgu wpływów jego organizacji, obcy zaś to ci, którzy się tym wpływom nie poddawali i których już tylko z tego jednego powodu uważał za wrogów. Między tymi biegunami, towarzysz przyjaciel i dysydent wróg, dla Lenina nie istniało żadne pośrednie spektrum międzyludzkich stosunków towarzyskich i osobistych. Kiedy Lenin i jego zwolennicy doszli do władzy w Rosji, postawa ta - jak pokazane było wyżej - automatycznie przeniknęła nowy system"⁶³ Wrogowie to klasy, reprezentowane przez konkretnych ludzi. Były to jednostki z własnym imieniem i nazwiskiem. Nienawiść wodza i partii do wrogów narodu udzielała się masom. One w całości nie były w stanie zrozumieć wroga ani go usprawiedliwić, gdyż nie wiedziały często, na czym konkretnie polega jego przestępstwo. Ponadto każdy człowiek, mimo że pozostawał w masie, zajmował bardzo osobisty stosunek do wroga narodu. Kierował się zwykle nastawieniem ogólnym, które było narzucane przez dyktaturę przywódcy partii rządzącej. Naród kochał wtedy, kiedy partia kochała, nienawidził kiedy nienawidziła partia. Człowiek w masie pozostawał jak ziarnko piasku na pustyni poddawane podmuchom wiatru. Decydującą rolę spełniały tutaj mechanizmy sterowania. Naród w ten sposób przerodził się w bezwolną masę, w której jednostka gubiła znaczenie i zdolność decydowania. Lenin totalnie utożsamiał się ze sprawą rewolucji. Cechował go przy tym silny rys okrucieństwa. Trzeba jednak powiedzieć, że jego okrucieństwo nie było sadyzmem. Wynikało ono raczej z całkowitej obojętności na takie cierpienia. Maksym Gorki z rozmów z Leninem wyniósł wrażenie, że pojedyncza istota ludzka «niemal go nie interesowała, myślał wyłącznie o partiach, masach narodach...». Przy innej okazji Gorki powiedział, że dla Lenina klasa robotnicza jest tym, czym «ruda jest dla metalurga»⁶⁴ - innymi słowy, surowcem służącym do eksperymentów społecznych. Namiętność Lenina przewyciężała pierwiastek racjonalny i zdroworozsądkowy.

⁶² О. Гречневский, *Третий...*, dz. cyt., 220.

⁶³ А. Н. Потресов *Посмертный сборник произведений*, Париж 1937, 277-278.

⁶⁴ М. Горький, *Владимир Ильич Ленин*, Ленинград 1924, 9.

Wierność programowi partii gwarantowała udział w realnej władzy nad innymi ludźmi. Wszyscy stawali się odpowiedzialni nie za swoje sprawy, nie za swoją pracę, lecz za sprawy partii i narodu. Szatniarka w teatrze nie myślała o tym, jak najlepiej obsłużyć gościa, ustrzec jego garderobę, lecz czuwała nad tym, czy ludzie właściwie się zachowują, czy są ubrani stosownie do sytuacji. Nie wykonywała pracy dla ludzi, lecz służyła partii i jej ideologii. Życie osobowe w takim środowisku stopniowo zanikało.

Okrucieństwo organów władzy państwowej było zjawiskiem wielce specyficznym. Szczególnie policja i wojskowi bezwzględnie żądali wypełniania nakazów państwa. Takie zachowanie nie musiało być przejawem ich wrodzonych wad, kiedy jednak człowiek występował jako sługa państwa, przez jego wolę i uczucia działało samo państwo, tak że cechy indywidualne jego woli i uczuć odchodziły na plan dalszy i stawały się ledwie dostrzegalne⁶⁶. Tak więc poprzez rewolucję dokonywała się przebudowa mentalności człowieka. Wydano wojnę Bogu i Kościołom w imię jego dobra. Walka ta była nieodłącznym elementem budowy komunizmu, nowej formacji społeczno-politycznej, która miała ukształtować nowego człowieka.

Русская Православная Церковь накануне революционных перемен (Резюме)

Статья содержит описание обстановки, в которой оказалась Православная церковь накануне Октябрьской революции. Особенностью жизни церкви являлась её неотделимая почти органическая связь с государством. В состоянии такого симбиоза церковь исполняла роль православного ведомства в Российской империи. Отсутствие точного разделения между государством и церковью вело к отождествлению церкви с самодержавием. Когда в Русской империи появились силы общественно-политические, направлены против господствующего строя, лезвие их было направлено на церковь как неотделимого партнёра царизма. Итак Православная церковь нашлась, с одной стороны подчинена государству, с другой, с точки зрения революционного движения, в качестве врага. Существующая до сих пор общественно-политическая формация не решала человеческих вопросов на территории Русской империи, поэтому показались идеи требующие радикальных перемен. Перемены эти должны были удовлетворить нужды русского народа ищущего абсолютных ценностей и любящего свободу. Задумана стройка нового общества разрывала с древним строем и его идеологией. Нашлись тенденции направленные на разрушение древнего мира, чтобы на его руинах построить новый с опущением церкви, и даже Бога.

⁶⁶ Por. H. O. Лосский, *Характер...*, dz. cyt., 2, 15.